

Ks. KAZIMIERZ MATWIEJUK
Siedlce – Warszawa

LITURGIA W ORMIAŃSKIM KOŚCIELE APOSTOLSKIM

Treścią liturgii jest misterium paschalne Chrystusa. Celebracja tajemnicy śmierci i zmartwychwstania wcielonego Słowa dokonuje się w sakramentach, sakramentaliach, liturgii godzin i celebracjach roku liturgicznego. Na przestrzeni wieków ukształtowały się różne formy celebracji paschy wcielonego Syna Bożego. Liturgia ormiańska stanowi jedną z tych form. Zawiera ona elementy liturgii syryjskiej i greckiej, a przez inkulturację także liczne elementy kultury ormiańskiej. Liturgia w pierwszym w historii chrześcijańskim państwie będzie przedmiotem naszej refleksji.

1. Armenia najstarszym krajem chrześcijańskim

Armenia, inaczej Hajastan¹, jest krajem kaukaskim. Choć mieszkańcy tej górskiej krainy² wywodzą swój rodowód od wnuka Noego, to człowiek pojawił się na tych terenach w neolicie³. W IX w. przed Chr. powstało tu silne państwo Urartu ze stolicą w Tuszpie nad jeziorem Wan. Konkurowało ono z Asyrią. Wiek później plemiona tracko-frygijskie, wywodzące się z Tesalii i Macedonii, zasiedliły doliny u stóp wyniosłych szczytów Kaukazu.

Ormianie jako naród zaistnieli w VI w. przed Chr., gdy doszło do połączenia się Chaldów z indoeuropejskimi Hajami, których Persowie nazywali Armeńczykami. Persowie też władali tym narodem. Później Armenia została podporządkowana Aleksandrowi Macedońskiemu († 323 przed Chr.). Natomiast w II poł. I w. była ona hołdownikiem cesarstwa rzymskiego. Prowincją Imperium Rzymskiego była tzw.

¹ *Haj* znaczy Ormianin. Ormianie wywodzą swe początki od wnuka Noego, Hajka, stąd ormiańska nazwa ich państwa: Hajastan. Nazwa Armenia pochodzi z języka greckiego. Po raz pierwszy użył jej historyk grecki Herodot († ok. 425 przed Chr.), podróżnik po wielu krajach i autor historii wojen perskich do klęski Persów pod Platejami w 479 r. przed Chr.; zob. J. KOWALCZYK, M. GÓRNICKI, *Armenia — kraj na rozdrożu świata*, www.opoka.org.pl/biblioteka,armenia.

² Na północy graniczy z Gruzją, na wschodzie z Azerbejdżanem, na południowym wschodzie z Iranem, a na zachodzie z Turcją.

³ Jest to okres od 4000 do 1700 lat przed Chr. W tym czasie ugruntowało się rolnictwo i hodowla, a także stałe osadnictwo. Na Wschodzie tworzyły się pierwsze organizmy państwowe — *Mała Encyklopedia Powszechna PWN*, Warszawa, 1970, s. 704.

Armenia Mniejsza, z Kapadocją jako jej centrum⁴. Rzymian zwalczali Partowie⁵. Armenia znowu została podporządkowana Persom. Dopiero w 484 r. udało się Ormianom odnieść decydujące zwycięstwo nad nimi i wyzwolić się spod ich władzy⁶.

Chrześcijaństwo dotarło do Armenii już za czasów apostoelskich, zatem w pierwszej fazie rozprzestrzeniania się poza Palestyną Dobrej Nowiny Jezusa Chrystusa o zbawieniu. Według tradycji mieszkańców Armenii, ich ewangelizatorami byli św. Bartłomiej i św. Juda Tadeusz⁷ — apostołowie. W 301 r., dzięki ewangelizacyjnym wysiłkom Grzegorza Oświeciciela⁸, religię wcielonego Syna Bożego przyjął król Tirydates III⁹. On uznał chrześcijaństwo za religię państwową. Ta decyzja miała znaczenie nie tylko religijne, ale także polityczne. Św. Grzegorz Oświeciciel był Partem z pochodzenia. Kształcił się w Cezarei Kapadockiej. Tam też otrzymał święcenia biskupie w 301 r. Jako nowo wyświęcony biskup powrócił do Armenii z grupą misjonarzy greckich i syryjskich. Ich wspólna działalność ewangelizacyjna okazała się bardzo owocna.

W 404/405 r. mnich św. Mesrop Masztoc opracował alfabet ormiański, zawierający 36 liter. Posiadanie własnego alfabetu spowodowało żywy rozwój literatury

⁴ Zob. R. BORKOWSKI, *U stóp góry potopu*, www.opoka.org.pl/biblioteka/ormianie.

⁵ Partowie byli pochodzenia irańskiego. Mieszkali na południowym wschodzie od Morza Kaspijskiego. W okresie od 248 r. przed Chr. do 224 r. po Chr. stanowili niezależne królestwo. Prowadzili zmagania wojenne z Rzymianami; zob. X. LÉON-DUFOUR, *Słownik Nowego Testamentu*, tł. K. Romaniuk, Poznań 1986, s. 465.

⁶ H.I. MARROU, *Od prześladowań za Dioklecjana do śmierci Grzegorza Wielkiego (303–604)*, w: J. DANIELOU, H. I. MARROU, *Historia Kościoła*, t. I, tł. M. Tarnowska, Warszawa 1984, s. 220.

⁷ Św. Szymon miał przydomek Zelota – Gorliwiec, ze względu na gorliwość w zachowywaniu Bożego Prawa. Św. Juda był synem Alfeusza i Marii i bratem Jakuba Młodszeo. Należał do krewnych Jezusa. Został powołany do grona Dwunastu. Jest autorem jednego z listów katolickich, napisanego między 64–66 r., a skierowanego do gmin chrześcijańskich, przede wszystkim w Palestynie. Nauczał w Mezopotamii i Persji, gdzie poniósł śmierć męczeńską. Jest uważany za patrona w sprawach beznadziejnych. W ikonografii przedstawia się go z wizerunkiem Chrystusa. Podstawą takiego przedstawiania jest legenda o Abgarze. Chory na trąd Abgar V, król Edessy, współczesny Chrystusowi, miał wysłać do Niego poselstwo z prośbą o zdrowie. Posel, po dotarciu do Jezusa, otrzymał od Niego odbicie twarzy na ręczniku, którym otarł twarz. Jest to obraz nie uczyniony ręką ludzką, *acheiropitos*. Przy tym obrazie król wyzdrowiał. Jeden z uczniów Pańskich, Adeusz, może właśnie Tadeusz, ochrzcił Abgara i otrzymał od niego tę ikonę; zob. W. ZALESKI, *Święci na każdy dzień*, Łódź 1982, s. 666–668.

⁸ Grzegorz był prześladowany za chrześcijańską wiarę. Przez trzynaście lat przebywał w lochu skaźniców w Khor Virab. Opatrzność Boża wyprowadziła go na wolność. Jego relikwie znajdowały się w Rzymie. „Dzisiaj nasz Święty Oświeciciel powraca do swego narodu, aby wraz z nim radować się wolnością i niepodległością oraz by poprzez oddziaływanie swoich czcigodnych relikwii obdarzać błogosławieństwem ziemię u stóp Araratu”; KAREKIN II, *Homilia podczas wizyty w Rzymie, gdy papież Jan Paweł II przekazał mu relikwię ręki św. Grzegorza (10.11.2000)*, www.opoka.org.pl/biblioteka/armenia.

⁹ Chory Tirydates został cudownie uzdrowiony przez modlitwy św. Grzegorza. Król przyjął chrzest i ogłosił chrześcijaństwo religią państwową. Grzegorz mógł teraz nie tylko swobodnie głosić prawdy wiary, ale także przygotowywać kapłanów i wznosić nowe świątynie. Każdy zwierzchnik Kościoła ormiańskiego jest uważany za jego następcę. Stolicą biskupią katolików jest klasztor w Eczmiadzynie, www.opoka.org.pl/biblioteka/Z/ZD/ormianie.

w języku narodowym. W 407 r. Mesrop przetłumaczył na język ormiański Pismo Święte.

Przyjęcie chrześcijaństwa zaostrzyło konflikt z Persją, która chciała narzucić Ormianom zoroastryzm¹⁰. To stało się przyczyną powstania przeciw Persom. W VII stuleciu ziemie pod Araratem zajęli Arabowie, natomiast w X w. kraj dostał się pod wpływy Bizancjum. W końcu XI stulecia wtargnęli tu Turcy seldżuccy, a w latach 1235–1243 Armenia, po ciężkich walkach, uległa przewadze wojsk mongolskich. Spustoszona przez Tamerlana, w XIV w., została zajęta przez Turków osmańskich. Po wojnie rosyjsko-perskiej w 1828 r. część wschodnia Armenii została przyłączona do Rosji. Pięćdziesiąt lat później, po wojnie rosyjsko-tureckiej w 1878 r., car moskiewski przyłączył do Rosji także część północną Armenii, dotąd pozostającą pod władaniem tureckim.

W czasie I wojny światowej kraj był okupowany przez Turcję. Ormianie stali się ofiarami pierwszego w XX w. ludobójstwa¹¹. W listopadzie 1918 r. powstała niepodległa Armenia. Dwa lata później wypowiedziała ona wojnę Turcji, chcąc odzyskać swe historyczne ziemie. W następstwie nieudanych działań wojennych część kraju zajęły wojska tureckie. Wtedy wybuchło powstanie. Przy pomocy Armii Czerwonej Turcy zostali wyparci. Skutkiem tej pomocy było ustanowienie Armenii republiką radziecką. Pod władaniem sowieckim apostołski Kościół ormiański był ściśle inwigilowany przez władze państwowe. Wielu duchownych i wiernych świeckich zostało uwięzionych lub zamordowanych. W 1990 r. doszło do wojny z Azerbejdżanem o Górny Karabach, zamieszkaną w około 80% przez Ormian. Rok później, w następstwie rozpadu Związku Radzieckiego, Armenia uzyskała niepodległość, choć sprawa Górnego Karabachu nie została ostatecznie uregulowana¹².

¹⁰ Jest to zreformowany przez Zaratustrę mazdaizm, staroirańska religia. Założyciel religii w starożytnej Persji żył pomiędzy 1700 i 1200 r. przed Chr. Świętą księgą jest *Awesta*. Wierzenia zoroastryzmu cechuje dualizm kosmiczny, antropologiczny, etyczny i religijny. Wprowadza on pojęcie zbawiciela. Prezentuje optymistyczną eschatologię, głosząc tryumf dobra nad złem, także powszechne zbawienie i doktrynę o zmartwychwstaniu ciał; J. LEMAŃSKI, *Sprawisz, abym ożył*, Szczecin 2004, s. 58.

¹¹ Pogromy Ormian zaczęły się w 1894 r. za panowania sultana Abdulhamida II, zwanego „krwawym sultanem”. Ludobójstwo Ormian, rozpoczęte 24 IV 1915 r. przez Turcję, pochłonęło ok. 1,5 miliona ofiar ludzkich. Masakrę przygotował triumwirat w składzie: Enwer Pasza, Talaat Pasza i Dżemal Pasza. Minister spraw wewnętrznych Taalat-Pasza ogłosił, że „Rząd zdecydował się na totalną eksterminację Ormian” Zabijano przede wszystkim księży, nauczycieli, lekarzy i pisarzy. Dzieci żywcem grzebano pod stosami kamieni. Z kobiet i starców formowano karawany i zmuszano do pieszego wielosetkiometrowego marszu w kierunku Aleppo i innych punktów zbiorczych w Syrii. Deportowanym nie dawano pożywienia, ani wody. Wielu utraciło zmysły. Bardzo wielu zmarło z pragnienia. Największym cmentarzyskiem Ormian stała się pustynia Del-el-Dzor. Tysiące Ormian, ratując życie, uciekło za granicę. Brak reakcji Zachodu na to ludobójstwo wytłumaczył cynicznie Winston Churchill: „Ropa Mosulu okazała się droższa od krwi Ormian”. Muzeum Ludobójstwa Ormian położone jest na obrzeżach Erywanu, na Wzgórzu Jaskółczym — Cicernagaberd. Pomnik Pamięci składa się 12 kamiennych płyt, symbolizujących prowincje historycznej Armenii. Pośród nich płonie wieczny ogień; zob. G. GÓRNY, *Zapomniane ludobójstwo. Rocznica rzezi Ormian*, www.opoka.org.pl/biblioteka/Z/ZD/ormianie.

¹² BORKOWSKI, *art. cyt.*

Trudna sytuacja geopolityczna w niepodległej Armenii sprawiła, że znaczna część inteligencji opuściła kraj. Ten stan odbija się negatywnie zarówno na życiu społecznym, jak i religijnym Ormian. Oni żyjąc poza krajem interesują się swoją starą ojczyzną. Każdy Ormianin uważa się też za chrześcijanina, choć niejednokrotnie praktyki religijne są traktowane tylko jako element narodowej tradycji¹³.

2. Apostolski Kościół ormiański

Kościół ormiański, nie utrzymujący łączności z rzymską Stolicą Apostolską, jest też nazywany Kościołem gregoriańskim¹⁴. Nazwa nawiązuje do św. Grzegorza Oświeciciela, uważanego za głównego ewangelizatora Armenii i patrona Kościoła niepodzielonego. Kościół gregoriański jest niezależny. Był traktowany jako monofizycki. W 491 r. na synodzie w Wagharchapat Ormianie odrzucili postanowienia soboru w Chalcedonie (451 r.)¹⁵. Ormian popierał bizantyjski cesarz Zenon, gdy chciał uzyskać ich wsparcie w wojnie z Persami. Mimo wysiłków cesarzy Herakliusza († 641) i Justyniana II († 711), „gregorianie” trwali w schizmie, co doprowadziło do formalnego ich potępienia przez sobór trullański w 692 r. Przez to oddzielili się od Greków. Wzajemne relacje odżyły znowu za czasów Focjusza w IX stuleciu.

W XIII w. Kościół ormiański stał się areną walk wewnętrznych. Chrześcijaństwo podzielone na rzymskie i bizantyjskie, pogłębiło jeszcze bardziej dramatyczną sytuację apostolskiego Kościoła ormiańskiego. Wewnętrzna anarchia została wykorzystana przez ościenne państwa. Bizancjum rozciągnęło władzę nad częścią Armenii. Inną jej część zajęli Persowie, a następnie Arabowie. W takiej sytuacji zwierzchnik Kościoła gregoriańskiego, katolikos, wielokrotnie musiał zmieniać miejsce swej rezydencji. Pierwszą jego siedzibą oraz centrum życia kościelnego było miasto Aštiśat. W 1293 r. przeniósł się do Sis w Cylicji. Od 1441 r. siedzibą katolikosa jest Eczmiadzyn, miejsce gdzie „Syn Jednorodzony zstąpił”. Klasztor w Eczmiadzynie koło Erywania stał się słynnym miejscem pielgrzymkowym. Jest to najczcigodniejsze sanktuarium w Armenii, ponieważ tam są przechowywane relikwie św. Grzegorza Oświeciciela¹⁶.

¹³ Związek między tożsamością narodową a religijną Ormian jest tak ścisły, że w ich Kościele obowiązuje prawo krwi. Oznacza to, że nie-Ormianin nie może być wiernym ormiańskiego Kościoła apostolskiego. Jest to Kościół narodowy w sensie jeszcze bardziej wąskim niż np. narodowe Cerkwie prawosławne; zob. GÓRNY, *art. cyt.*

¹⁴ Do tych nazw dodaje się określenie: święty, apostolski lub prawosławny; R. JANIN, *Les Églises orientales et les rites orientaux*, Paris 1997, s. 336.

¹⁵ Istotne postanowienie soborowe dotyczyło natur w Jezusie Chrystusie. Stwierdzono, że „jeden i te samzamiany, bez podziału i bez rozłączenia. Nigdy nie została usunięta różnica natur przez ich zjednoczenie, lecz właściwości każdej z nich są zachowane i zjednoczone w jednej osobie, w jednym współlistnieniu”, H.I. MAROU, *Od soboru w Efezie do soboru w Chalcedonie*, w: DANIELOU, MARROU, *dz. cyt.*, s. 263.

¹⁶ Zob. KAREKIN II, *art. cyt.*

Katolikos ma pierwszeństwo honorowe wśród hierarchów. Nosi tytuł Sługi Bożego oraz najwyższego patriarchy i katolikosza wszystkich Ormian¹⁷. On ma prawo do poświęcania oleju krzyżma i święcenia biskupów. W kierowaniu Kościołem wspomaga go synod. Katolikos z Eczmiadzyna obejmuje swą jurysdykcją Ormian mieszkających w Armenii, Rosji, Iranie, Indiach, Ameryce i Europie. Ormianie mieszkający w Turcji i krajach bałkańskich są wyjęte spod jego jurysdykcji. Współczesny Kościół Armenii, należący do rodziny Kościołów przedchalcedońskich, ma 42 diecezje oraz siedem regionów administracyjnych, którymi kierują wartapeci, tzn. teologowie, nauczyciele. Jest 65 biskupów i ok. 3,8 miliona wiernych¹⁸. Od 1874 r. w Eczmiadzynie jest seminarium, gdzie kształcą się i formują kapłani. Podobne seminarium jest także w klasztorze Sedan¹⁹.

Katolikosat Sis albo Cylicji libańskiej jest starszy niż katolikosat Eczmiadzyna. Swymi początkami sięga 1293 r. Jurysdykcja katolikosza Cylicji obejmowała Ormian w azjatyckiej części Turcji, z wyjątkiem tych, którzy należeli do katolikosatu w Aghtamar i patriarchatu jerozolimskiego oraz konstantynopolitańskiego. W 1922 r. katolikos Cylicji przeniósł się do Alep w Syrii. Aktualnie ma swoją siedzibę w Antélias koło Bejrutu w Libanie. Ten katolikosat obejmuje 14 biskupstw, w tym dwie archidiecezje. Wiernych jest ok. 280 tys.²⁰

Apostolski Kościół ormiański miał także katolikosza w Aghtamar²¹. Ten katolikosat został utworzony w 1113 r. Przeżył rewoltę, gdy abp Dawid doprowadził do abdykacji katolikosza Krikora III Pahlawuni i ogłosił niezależność kościelną. Za to został ekskomunikowany przez synod, ale nie przestał okupywać stolicy katolikosza. Nazwał się katolikosem wszystkich Ormian. Miał też później następców. Jego tytuł potwierdził szach perski. Przed likwidacją tego katolikosatu w 1915 r. wiernych było ok. 100 tys.²².

Na terenie imperium otomańskiego powstały dwa patriarchy, w Jerozolimie i Konstantynopolu oraz arcybiskupstwo w Bułgarii. Patriarchat w Jerozolimie powstał w 1311 r. Patriarcha rezyduje na górze Syjon, w klasztorze św. Jakuba. A jego jurysdykcja obejmuje Palestynę i Liban. Patriarcha nie może jednak udzielać sakry

¹⁷ Katolikos jest wybierany w głosowaniu powszechnym przez wszystkich Ormian na świecie. Uznaje się za oczywiste, że Ormianin jest wiernym Kościoła apostolskiego. Każdy dysponuje jednym głosem. Natomiast mandat elektorów, którymi są archimandryci, równa się 25 tys. głosów wiernych. O wynikach wyborów decydują zasadniczo głosy diaspory, gdzie mieszka ok. 60% Ormian. W Armenii jest ich ok. 3 milionów, co stanowi 40% wszystkich Ormian. Największe skupiska ormiańskie znajdują się w Stanach Zjednoczonych i Francji. Ormiańskiego pochodzenia są m.in.: piosenkarz Charles Aznavour, aktorka i wokalistka Cher czy tenisista Andre Agassi; zob. GÓRNY, *art. cyt.*

¹⁸ L. ADAMCZUK, A. MIRONOWICZ, *Kościół prawosławny w Polsce dawniej i dziś*, Warszawa 1993, s. 29–30.

¹⁹ JANIN, *dz. cyt.*, s. 348.

²⁰ *Tamże*, s. 350.

²¹ Siedziba katolikosza znajdowała się na wyspie Aghtamar, na jeziorze Wan. Obecnie jest to wschodnia Turcja.

²² JANIN, *dz. cyt.*, s. 354.

biskupiej ani poświęcać oleju krzyżma. Obecnie patriarchat liczy ok. 75 tys. wiernych. Tworzą oni 12 parafii. Mają do dyspozycji 18 kościołów i 9 klasztorów, w tym jeden żeński. Ormianie w Jerozolimie mają kaplicę Świętego Krzyża w bazylice Grobu Pańskiego oraz prawo do celebrowania liturgii w określone dni przy Grobie Chrystusa²³.

Patriarchat w Stambule powstał w 1461 r., gdy sułtan Mahomet II zgodził się na ustanowienie biskupa dla tamtejszych Ormian. Był on zależny od katolikosy Cylicji. Od niego otrzymywał prawo do poświęcania krzyżma, ale nie mógł święcić biskupów. Masakra i deportacje Ormian oraz spustoszenie materialne dokonane w 1914/1915 r. spowodowały, że przez prawie dziesięć lat patriarchat praktycznie nie funkcjonował. Liczył ok. 60 tys. wiernych. Wspólnotą ormiańską na Cyprze, która liczy ok. tysiąca wiernych, opiekuje się wartapet. Natomiast w Egipcie jest kolonia ormiańska, licząca ok. 25 tys. wiernych. Mają swego biskupa, który rezyduje w Aleksandrii. Od 1924 r. istnieje arcybiskupstwo w Bułgarii, które liczy ponad 25 tys. wiernych²⁴.

Ormiański Kościół apostolski w 2001 r. liczył ponad 7 mln wiernych, z czego ok. 3 mln w Armenii. Jest zorganizowany w 2 katolikosaty i 2 patriarchaty²⁵. Na czele katolikosatu w Eczmiadynie stoi katolikos Karekin II — najwyższy patriarcha wszystkich Ormian. Jego zwierzchność uznają patriarchaty ormiańskie w Jerozolimie i Stambule²⁶. Istnieje ponadto autonomiczny katolikosat Cylicji z siedzibą w Antélias. Pomimo oficjalnego rozdziału Kościoła od państwa, Ormianie apostolscy, będący najliczniejszą grupą wyznaniową w Republice Armenii, cieszą się dużą przychylnością władz. Wspierają one w miarę możliwości proces odradzania się tego Kościoła, który uległ poważnemu osłabieniu w epoce wojującego ateizmu komunistycznego²⁷.

Ormiański Kościół apostolski zachowuje symbol wiary św. Atanazego. Ten symbol został wprowadzony w VI w. na miejsce symbolu nicejskiego. Jest używany podczas celebracji liturgicznych, zwłaszcza chrztu i Eucharystii. Podczas celebracji eucharystycznej jest odmawiany zawsze. Kościół ten uznaje siedem sakramentów. Podczas przygotowania darów w czasie celebracji eucharystycznej nie dolewa się wody do wina, aby podkreślić boską naturę Chrystusa. Kościół ormiański wierzy, że Duch Święty pochodzi od Ojca przez Syna. Odrzuca formułę *Filioque*. Nie uznaje istnienia czyśćca, odrzuca odpusty i dogmaty maryjne, przyjęte po ostatnim so-

²³ *Tamże*, s. 351.

²⁴ *Tamże*, s. 352–354.

²⁵ Z. OBERTYŃSKI, *Historia Kościoła ormiańskiego w Polsce*, Warszawa 1990.

²⁶ W dniach od 25 do 27 IX 2001 r. odbyła się wizyta Ojca Świętego Jana Pawła II do Armenii. Okazją była 1700 rocznica przyjęcia przez ten kraj chrześcijaństwa. 27 IX 2001 r. Jan Paweł II celebrował w rycie rzymskim Eucharystię w Eczmiadynie, w katedrze katolikosy. Z papieżem koncelebrowali biskupi katoliccy i prezbiterzy z Armenii i innych krajów. Msza św. była wg formularza o św. Grzegorzcu Oświecicielu. Podczas Eucharystii Ojciec Święty przekazał katolikosowi Karekinowi II znak pokoju. W celebracji wykorzystano niektóre modlitwy i śpiewy z liturgii ormiańskiej. Były wykonywane w języku ormiańskim; zob. K. SOWA, *Trzy niezapomniane chwile*, www.opoka.org.pl/biblioteka/Z/ZW/poarmenii_2001.html.

²⁷ K. NIPIKIEWICZ, *Kościół katolicki w Kazachstanie i Armenii*, www.opoka.org.pl/biblioteka/armenia.

borze powszechnym. Boże Narodzenie obchodzi 6 stycznia, razem ze świętem Objawienia Pańskiego²⁸. Niższe duchowieństwo nie jest zobowiązane do zachowania celibatu. Natomiast biskupi przestrzegają go bezwzględnie.

W grudniu 1996 r. patriarcha wszystkich Ormian Karekin I Sarkissian i papież Jan Paweł II podpisali Wspólną Deklarację, która położyła kres dyskusjom dotyczącym kwestii monofizytyzmu Kościoła ormiańskiego. W ten sposób zakończył się trwający ponad piętnaście stuleci spór. Katolikos ormiański i papież rzymski zadeklarowali silne przekonanie, że bazując na wspólnej wierze w Boga i Jezusa Chrystusa, oraz jako wynik tejże deklaracji, „spory i pożałowania godne podziały wywodzące się z różnych sposobów wyrażania tejże wiary nie powinny mieć więcej negatywnego wpływu na życie i świadectwo Kościoła ormiańskiego”²⁹. Obaj hierarchowie podkreślili, że wielowiekowe nieporozumienia między Kościołem katolickim i ormiańskim wynikały nie tyle z odmiennej interpretacji wiary, lecz z różnic językowych, kulturowych i politycznych.

W 2001 r. Ormian pozostających w jedności kościelnej z Biskupem Rzymu było na całym świecie około 180 tys. Połowa z nich żyje w Armenii. Należą do ordynariatu dla Ormian katolickich Europy Wschodniej. Na jego czele stał wówczas abp Nerses Der Nersessian, światowej sławy autorytet w dziedzinie miniatury ormiańskiej. Ordynariusz, jego koadiutor — abp Wartan Kechichian oraz czterech z pięciu pracujących w tym kraju kapłanów należeli do zgromadzenia mechitarzystów³⁰. W duszpasterstwie ordynariatu pracowało 14 siostr zakonnych i 7 katechistów świeckich.

3. Liturgia ormiańska

3.1. Geneza

Pierwszymi przekazicielami formuł liturgicznych na terenie Armenii byli święci apostołowie Bartłomiej i Juda Tadeusz, świadkowie wydarzeń z wielkoczwartkowego Wieczernika, gdzie Jezus ustanowił Eucharystię. Z chwilą chrztu Armenii w 301 r., za pośrednictwem Kościołów z zachodu, zwłaszcza Pontu i Kapadocji, i Kościoła syryjskiego, równoległe z językiem greckim i syryjskim powstały na jej terenie dwa

²⁸ K. BILIŃSKI, *Liturgia Kościoła ormiańskiego w Polsce w okresie międzywojennym — próba literaturoznawczej refleksji*, w: G. HABRAJSKA (red.), *Tekst sakralny. Tekst inspirowany liturgią*, Łódź 1997, s. 62.

²⁹ BORKOWSKI, *art. cyt.*; zob. JAN PAWEŁ II, *Homilia podczas nabożeństwa ekumenicznego*, Katedra św. Grzegorza Oświeciciela, Erewań, 26 IX 2001 r., www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_II/podroze/jp2_ekumen_26092001.html.

³⁰ To zgromadzenie powstało 300 lat temu. Otacza opieką chrześcijańskie dziedzictwo Armenii. Rozwija także relacje ekumeniczne pomiędzy Kościołami ormiańskimi. Liturgia ormiańskiego Kościoła katolickiego i liturgia Ormian apostolskich były identyczne. Z czasem liturgia katolicka uległa latynizacji; zob. BILIŃSKI, *art. cyt.*, s. 61–68.

ryty liturgiczne — grecki i syryjski. Św. Grzegorz Oświeciciel — pierwszy katolik, patriarcha Kościoła ormiańskiego, przyznał w liturgii pierwszeństwo tradycji kapadockiej, będącej pod wpływem tradycji liturgicznej syroantiocheńskiej z językiem greckim. Kształtująca się w IV w. ormiańska hierarchia kościelna była także zależna od Cezarei Kapadockiej³¹. Ale jednocześnie, zwłaszcza w Armenii południowej, do V w. były silne wpływy syryjskie łącznie z językiem, zatem liturgii syromezopotamskiej.

Kościół ormiański, pozostając po wpływie Cezarei, korzystał z dziedzictwa liturgicznego Kościoła w Antiochii. Liturgia Antiochii i Cezarei stała się liturgią ludów mieszkających na Kaukazie³². Jeden z następców Grzegorza, Nerses Wielki († 374), przebywając w Cezarei, był świadkiem reformy liturgicznej dokonanej przez św. Bazylego³³. Tę liturgię przeniósł do swoich kościołów w Armenii. Odtąd liturgia św. Bazylego była w użyciu Ormian. W pobliżu Kaukazu na wygnaniu przebywał św. Jan Chryzostom³⁴. On jako biskup stołecznego Konstantynopola dokonał syntezy liturgii rodzinnej Antiochii i obecnej w Konstantynopolu liturgii św. Bazylego³⁵. Boska Liturgia św. Jana Złotoustego skutecznie wpłynęła na ukształtowanie liturgii Ormian, także Gruzinów i innych narodów kaukaskich³⁶. Na tym fundamencie pos-

³¹ KOWALCZYK, GÓRNICKI, *art. cyt.*, www.opoka.org.pl/biblioteka, armenia. JANIN, *dz. cyt.*, s. 334–554. Wielkim autorytetem cieszyli się biskupi, m.in. Nerses († 374) i Sahak († 420 lub 439), MARROU, *art. cyt.*, s. 219.

³² D. GELSI, *La liturgia armena*, w: *Nuovo dizionario di liturgia a cura di Domenico Sartore e Achille M. Triacca*, Roma 1984, s. 995–997.

³³ Bazyli urodził się ok. 330 r. w Cezarei Kapadockiej, w rodzinie chrześcijańskiej. Jego ojciec, Bazyli, syn św. Makryny Starszej, był nauczycielem retoryki; matka zaś, św. Emmelia, córka męczennika, wydała na świat dziesięcioro dzieci. Św. Bazyli Wielki, św. Grzegorz z Nyssy i św. Piotr z Sebasty zostali biskupami. Siostra Makryna Młodsza zasłynęła z ascetycznego trybu życia. Bazyli kształcił się w Konstantynopolu, a w latach 352–356 studiował w Atenach, gdzie zaprzyjaźnił się z Grzegorzem z Nazjanzu. Po powrocie do Cezarei został nauczycielem retoryki. Ok. 358 r. przyjął chrzest. Odwiedził ośrodki życia pustelniczego w Egipcie, Palestynie, Syrii i Mezopotamii i sam osiadł w pustelni nad rzeką Irys, w pobliżu Neocezarei Pontyjskiej. Tam założył klasztor oraz szkołę. Wspólnie z Grzegorzem z Nazjanzu napisał dwie *Reguły* monastyczne oraz dzieło *Filokalia*, będące antologią z pism Orygenesusa. W 364 r. przyjął święcenia kapłańskie. Po śmierci biskupa Cezarei Kapadockiej, Euzebiusza, w 370 r. został jego następcą. Był nieugięty w walce z arianizmem, popieranym przez cesarza Walensa. Jest autorem anafory liturgicznej. Zmarł 1 I 379 r.; zob. F. DRĄCZKOWSKI, *Patrologia*, Lublin–Pełplin 1998, s. 186–188.

³⁴ W sierpniu 403 r. został złożony z urzędu oraz skazany przez cesarza na wygnanie do Bitynii. Rozruchy w mieście spowodowały szybkie odwołanie Jana z wygnania. Jesienią 403 r. nastąpił jego powrót do stolicy. Jednak już w czerwcu 404 r. cesarz Arkadiusz skazał Jana ponownie na wygnanie, tym razem do Kukuzy w Armenii. Trzy lata później zmienił jego miejsce pobytu. Bp Jan zmarł z wycieńczenia na drodze do Pityont na pół.-wsch. wybrzeżu Morza Czarnego. Jego ostatnie słowa to dziękczynienie: „Bogu za wszystko dzięki”; zob. DRĄCZKOWSKI, *dz. cyt.*, s. 245.

³⁵ Liturgię św. Bazylego celebrowano w Konstantynopolu prawdopodobnie od czasów Grzegorza z Nazjanzu (330–390), gdy był biskupem tego miasta; zob. J. KLINGER, *Istota prawosławia*, Warszawa 1983, s. 127–141.

³⁶ A.J. NOWOWIEJSKI, *Msza święta*, cz. II, Płock 1993, s. 1550.

tały dwie ormiańskie anafory mszalne. Miały one jednak znaczenie drugorzędne. Były to anafory św. Grzegorza Oświeciciela i św. Izaaka Wielkiego³⁷.

Opracowanie przez św. Mesropa Masztoca w 405 r. alfabetu ormiańskiego uczyniło język ormiański językiem liturgicznym. Wkrótce zostało na ten język przetłumaczone Pismo Święte, także pisma ojców Kościoła oraz teksty mszalne. W liturgii mszalnej zastosowano metodę wybiórczą. Złączono w całość elementy z różnych tradycji i form liturgicznych, będących wówczas w użyciu. To dało początek liturgii mszalnej, używanej obecnie w całym Kościele ormiańskim. Przez cały rok w użyciu jest tylko jedna modlitwa eucharystyczna, mianowicie anafora św. Atanazego³⁸. Zmienne są teksty introitu, psalmu gradualnego, także lekcji i ewangelii. Wyboru tekstów mszalnych dokonał przy końcu V w. patriarcha Howan Mandakuni. W liturgii tej, oprócz elementów tradycji kapadockiej i syryjskiej, są także fragmenty Boskiej Liturgii św. Jana Złotoustego i elementy kultury ormiańskiej.

Śpiewy wykonywane podczas sprawowania Mszy św. pochodzą z okresu kształtowania się obecnej liturgii mszalnej. Aż do końca XIX w. wykonywane były tylko jednogłosowo. Obecnie wykonuje się je na sposób polifoniczny, zachowując jednak własny, ormiański styl muzyczny. Językiem używanym podczas sprawowania Mszy św. i w całej liturgii ormiańskiej jest starożytny język ormiański z tzw. „złotego okresu” literatury ormiańskiej (V–IX w.), zwany *grabar*, będący podstawą współczesnego języka ormiańskiego — *aszharabar*³⁹

3.2. Miejsce sprawowania liturgii

Celebracje liturgiczne odbywają się w świątyniach. Kościoły ormiańskie, z zasady czworoboczne albo podłużne, są zwrócone ołtarzem ku wschodowi⁴⁰. Posiadają wydzielone sanktuarium, prezbiterium dla przewodniczącego liturgii i asysty oraz chór dla duchowieństwa i śpiewaków. Nawa przeznaczona dla wiernych jest podzielona między mężczyzn i kobiety. Wystrój świątyni jest skromny i prosty. Nie ma obrazów, chyba że na ołtarzu. Przed kościołem jest przedsionek, wokół którego znajdują się mieszkania dla duchowieństwa, także dzwony lub specjalne deski drewniane albo metalowe dla zwoływania wiernych na liturgię.

Sanktuarium, *pem*, jest przykryte kopułą. Przez jej okna światło oświetla ołtarz. Ten jest zazwyczaj zbudowany z kamienia i wyniesiony ponad posadzkę na kilka

³⁷ JANIN, *dz. cyt.*, s. 317–323.

³⁸ Średniowieczne rękopisy liturgii ormiańskiej znajdują się w bibliotekach europejskich i noszą imiona św. Atanazego, Jana Chryzostoma, Bazylego, Jakuba, Ignacego, Grzegorza Oświeciciela, Grzegorza z Nazjanzu, Cyryla Aleksandryjskiego i innych, którym są przypisywane; zob. K. ROSZKO, *Uroczysta liturgia ormiańska*, RBL 5–6 (1963), s. 280–281.

³⁹ KOWALCZYK, GÓRNICKI, *art. cyt.*

⁴⁰ NOWOWIEJSKI, *dz. cyt.*, s. 1554.

stopni. W ołtarzu nie umieszcza się relikwii. W każdym kościele jest tylko jeden ołtarz, przy którym codziennie może być sprawowana tylko jedna liturgia⁴¹. Ołtarz stoi na środku, aby go można było obchodzić wokoło i okadzać. Sanktuarium oddzielone jest od chóru zasłoną. Zwisa ona na całej szerokości prezbiterium i jest rozsuwana podczas niektórych części celebracji eucharystycznej.

Na ołtarzu, na predelli, stoi krzyż, kandelabry i obrazy świętych. Podczas liturgii ołtarz jest przykryty trzema obrusami. Delikatnym welonem, przetykanym złotem, jest okryty krzyż z namalowanym wizerunkiem Jezusa Chrystusa oraz kielich i ewangelia, które mają być użyte do liturgii. Można ich dotykać tylko przez ten welon.

Poza ołtarzem, w głębi sanktuarium, w specjalnej niszy jest umieszczone tabernakulum do przechowywania Najświętszego Sakramentu. Po prawej stronie ołtarza stoi stół, *prothesis*, na którym przygotowuje się chleb i wino przeznaczone do konsekracji. Stąd zostaną one przeniesione na ołtarz. Z lewej strony sanktuarium znajduje się wejście do zakrystii, *avandatum*, a z prawej chrzcielnica. W sanktuarium nie ma zasadniczo ławek czy krzeseł do siedzenia. Przewodniczącemu celebracji przynosi się krzesło tylko na czas czytań mszalnych.

Do chóru nie mogą wchodzić ludzie świeccy. Tam też nie ma siedzeń, chyba że dla biskupa lub szczególnie zasłużonych kapłanów. W kościołach katedralnych jest tron biskupi. Znajduje się on przy wejściu do chóru i jest zwrócony do ołtarza. Jest to skromne siedzenie, ustawione na jednym lub dwóch stopniach, choć przykryte haftowanym baldachimem. W chórze lektor wykonuje czytania mszalne. Na ten czas wnosi się mu pulpit.

Chór jest oddzielony od nawy balustradą. Z niego jest przejście do części nawy, przeznaczonej dla mężczyzn. Do niej z zewnątrz kościoła prowadzą drzwi boczne. Niewiasty do swojej części nawy wchodzi własnymi drzwiami. W nawie zasadniczo nie ma siedzeń, choć obecnie coraz częściej ustawia się tam ławy. Tam, gdzie ich nie ma, posadzka kościoła jest przykryta matami lub kobiercami. Wchodzący do świątyni zdejmują obuwie. Czynią to przed drzwiami zewnętrznymi. Natomiast ci, którzy mają prawo przebywania w sanktuarium, wkładają czarne obuwie.

Ormianie, oddając cześć Bogu, padają na ziemię i ją całują. Przedtem zdejmują nakrycie głowy. Czynią też znak krzyża. Stosują również klękanie przez zgięcie obu kolan. Częściej jednak wykonują pokłony, zwłaszcza ubrani w szaty liturgiczne. Śpiew liturgiczny Ormian jest przeciągły, o charakterystycznym brzmieniu wschodnim. Towarzyszą mu instrumenty muzyczne, jak *keszoc*, *cincga* i inne. *Keszoc* są to małe dzwoneczki umieszczone na specjalnej lasce. Przy poruszaniu wydają dźwięki. Są stosowane w określonych momentach liturgicznych. *Cincga* natomiast to są dwie blachy brązowe. Uderzane o siebie wydają dźwięk. Są także w użyciu instrumenty dęte⁴².

⁴¹ W wielkich kościołach są kaplice, gdzie znajdują się także ołtarze.

⁴² NOWOWIEJSKI, *dz. cyt.*, s. 1555.

3.3. Naczynia i szaty liturgiczne

Podstawowymi naczyniami mszalnymi są patena – *diskos* i kielich – *poterion*. Są one podobne do używanych w liturgii bizantyjskiej. Ormianie nie używają *asterysku*, czyli gwiazdy przykrywającej patenę. Kapłan dla błogosławienia wiernych używa krzyżyka ozdobionego jedwabną chorągiewką.

Odnosnie do kroju i barwy szat liturgicznych, to nie ma obligatoryjnych przepisów. Zasadniczo w użyciu są wszystkie barwy, z wyjątkiem czarnej. Ministranci, klerycy, zakrystianie oraz śpiewacy ubierają *chapik*, tj. wąską albę. Jej długość sięga aż do kostek. Zwykle nie jest przewiązana pasem. Na albę wkłada się czerwoną pelerynę, która na piersiach i na plecach jest ozdobiona wyhaftowanymi krzyżami. Diakon także ubiera *chapik* oraz zakłada *urar*. Jest to stuła. Jej długość sięga do trzech metrów a szerokość od 10 do 15 cm. Diakon zakłada ją na lewe ramię tak, że końcami zwisa ona swobodnie, sięgając aż do stóp. *Urar* jest ozdobiony krzyżami.

Prezbiter do sprawowania liturgii zakłada czapkę z tkaniny na srebrnej osnowie. Czapka ta nazywa się *sagaward*. Nakrycie głowy jest okrągłego kształtu, dosyć wysokie i bogato haftowane złotem i perłami. Na szczycie czapki znajduje się mała kula ze złota, diamentów i emalii, zakończona małym krzyżykiem. Celebrans zdejmują ją przed prefacją.

Kapłan ubiera także *chapik* z lnu lub jedwabnego materiału oraz przewiązuje się paskiem. Na szerokie rękawy zakłada narekawkki zwane *basban*. Są one wykonane z jedwabnej tkaniny. *Urar* wkłada na ramiona tak, że końcami spada on na piersiach aż do stóp. Zakłada także *warchamag*. Jest to rodzaj humerału z drogiej tkaniny, który okrywa ramiona. Wreszcie ubiera *churtwar*. Ten ornat jest w formie peleryny, kapy nie zamkniętej od przodu. Jest ona bez kaptura, ale ma wyhaftowany krzyż na plecach.

Arcybiskupi i biskupi oprócz szat prezbiterów noszą infuły, zamiast *sagawardu*. Zakładają na ramiona długie paliusze, *emiforon*, a także pektorał w postaci *panage*. Pastorał arcybiskupi jest wysoki i w górze zaokrąglony, natomiast *baculus* biskupi jest podobny do łańciskiego. Biskup nosi pierścień na małym palcu. Katolikos zaś nosi go na palcu serdecznym. Przy pasku ma zawieszony *konker*. Jest to usztywniona chusta w kształcie rombu. Symbolizuje miecz duchowny, tj. słowo Boże, które biskup winien stale głosić. Wartapet, tj. teolog, nauczyciel wiary, nosi laskę, którą trzyma podczas nauczania. Biskupi, którzy nie są wartapetami, nie mogą nosić takiej laski, ani siedzieć podczas nauczania⁴³.

Każdy arcybiskup ma prawo używania emblematu swej archidiecezji i ponieważ jest wartapetem, także noszenia jego laski. Stąd, gdy idzie w uroczystym pochodzie, poprzedzają go: pastorał arcybiskupi, laska wartapeta, krzyż i emblemat jego diecezji. Ministranci niosący te insygnia stoją podczas całej liturgii pontyfikalnej na stopniach prezbiterium⁴⁴.

⁴³ NOWOWIEJSKI, *dz. cyt.*, s. 1595.

⁴⁴ CZ. LECHICKI, *Kościół ormiański w Polsce. Zarys historyczny*, Lwów 1928, s. 31. A.S. ATIYA, *Historia Kościołów wschodnich*, tł. S. Jakobielski i in., Warszawa 1978, s. 293–295.

3.4. Obrzędy celebracji eucharystycznej

Liturgia ormiańska w zasadzie może być celebrowana codziennie, gdyż na każdy dzień tygodnia ma w mszale wyznaczone antyfony. Zwyczajowo celebruje się Eucharystię w niedziele, soboty i czwartki. W niedziele, ponieważ należy dziękować Bogu za odkupienie. Celebracja w soboty jest dziękczynieniem za dobrodziejstwo stworzenia, zaś w czwartki — aby podtrzymać stary zwyczaj, sięgający Wieczernika. Celebracja ma miejsce we wczesnych godzinach porannych. Zwykle kończy się o wschodzie słońca⁴⁵.

Celebrację eucharystyczną poprzedza przywdzianie szat liturgicznych⁴⁶. Kapłan, *kahanajn*, diakon, *sarkaweg*, i ministranci, *spasaworyn*, ubierają szaty liturgiczne w zakrystii. Przy ubieraniu szat kapłan odmawia cicho, na przemiany z diakonem, antyfonę: „Kapłani twoi niech się obloką w sprawiedliwość, a święci twoi niechaj się weselą” oraz Ps 131. Następnie wszyscy, zachęteni przez kapłana, proszą Boga o miłosierdzie, powtarzając 12 razy: „Panie, zmiłuj się nad nami”. Kapłan odmawia odpowiednią orację, w której prosi Jezusa Chrystusa, który będąc przybrany w światło z niesłychaną pokorą zjawił się na ziemi i przebywał z ludźmi, aby jemu dozwolił przybrać się w tę samą szatę niebieską, by go oczyścił ze wszelkiej niegodziwości, która jest szatą wstrętą, i okrył swoim światłem.

Najpierw kapłan zakłada obuwie przeznaczone do użytku liturgicznego. Następnie wkłada *sagaward*, nakrycie głowy. Ono oznacza przyłbicę zbawienia. Wkładając *chapik*, mówi: „Oblecz mnie, Panie, w szatę zbawienia i tunikę wesela, i otocz mnie szatą odkupienia”. Podczas wkładania *basban*, modli się: „Panie, umocnij rękę moją i zmyj ze mnie wszelką zmacę, abym mógł służyć Tobie w doskonałej czystości duszy i ciała”. Przy wkładaniu *uraru* prosi Boga: „Panie, ozdób szyję moją sprawiedliwością i oczyść serca moje ze wszelkiej zmaczy grzechu”, a przy wkładaniu *churtwaru* błaga Boga, aby przez swoje miłosierdzie okrył go szatą jasności i umocnił przeciw napaściom ducha złego, ażeby stał się godnym wysławiać Jego chwalebne imię. W tym czasie chór śpiewa tzw. rytm — rodzaj prozy miarowej, rozpoczynający się słowami „O głęboka Tajemnico — *Chorhurt chorin*”. Śpiewem prosi Boga, który jest głęboką Tajemnicą i nieprzenikniony, aby zachował swój Kościół, który pragnie wielbić Jego imię.

Teraz kapłan wraz z diakonem udaje się do ołtarza. Przy wejściu do sanktuarium umywa ręce. Przy stopniach ołtarza następuje akt pokutny ze spowiedzią powszechną. Kiedy diakon recytuje Ps 42, rozpoczęty przez kapłana antyfoną: „Przystąpię do ołtarza Bożego, do Boga, który rozwesela młodość moją”, celebrans wstępuje po schodach do ołtarza. Po ukończeniu tej modlitwy ołtarz zostaje zasłonięty czerwoną zasłoną. Chór natomiast wykonuje śpiew odpowiadający liturgicznemu charakterowi dnia. W tym czasie celebrans przechodzi do stołu, zwanego *prothesis*, by przygoto-

⁴⁵ Ten zwyczaj nawiązuje do praktyki, o której świadczy św. Justyn; zob. P.P. VERBRAKEN, M. STAROWIEYSKI, *Ojcowie Kościoła. Panorama patrystyczna*, Warszawa 1991, s. 36–39.

⁴⁶ NOWOWIEJSKI, *dz. cyt.*, s. 1557.

wać dary ofiarne. Według najstarszej tradycji apostołskiej, do Mszy św. używa się chleba niekwaszonego. Hostię podaje kapłanowi diakon. Kapłan kładąc ją na patelni, mówi: „Wspomnienie Pana naszego, Jezusa Chrystusa” Wlewając zaś wino do kielicha, mówi: „Przez pamięć zbawczego ustanowienia Pana Boga i Zbawiciela naszego, Jezusa Chrystusa”⁴⁷. Następnie odmawia po cichu modlitwę św. Jana Chryzostoma, w której prosi Boga, aby jak zesłał chleb niebieski, Pana naszego, Jezusa Chrystusa, zechciał pobłogosławić tę ofiarę i przyjął ją na swój niebieski ołtarz. Na zakończenie modlitwy przykrywa kielich welonem i odmawia Ps 92. Następnie okadza ołtarz, modląc się, aby Chrystus przyjął kadzidło, miłą woń duchowną, w swoim świętym mieszkaniu. Po ucałowaniu ołtarza wraz z diakonem okadza lud. W tym czasie chór śpiewa hymn kadzenia.

Po okadzeniu wiernych celebrans staje na najwyższym stopniu ołtarza, a diakon woła: „Błogosław, Panie – *Orhnia Der*”. Kapłan odpowiada: „Błogosławione królestwo Ojca, Syna i Ducha Świętego, teraz, i zawsze, i na wieki wieków. Amen” Teraz następuje śpiew mszalnego introitu. Po jego zakończeniu śpiewa się trzykrotnie: „Święty Boże, Święty mocny, Święty a nieśmiertelny, zmiłuj się nad nami – *Surp Astwadz*”. Jednocześnie diakon przygotowuje się do proklamacji ewangelii. Odbywa procesję z ewangeliarzem, który otrzymuje od kapłana. Towarzyszy mu turyferarz z kadzielnicą. Niesie się także *ripidiony* — liturgiczne wachlarze.

Liturgię słowa poprzedza modlitewna litania. Na poszczególne wezwania chór odpowiada „Panie, zmiłuj się – *Der wohormia*”. Najpierw lektor zwrócony do wiernych odczytuje przy pulpicie proroctwo, a następnie epistołę. Czyni to głosem jednostajnym. Między proroctwem a epistołą śpiewa się odpowiednią antyfonę. Diakon po otrzymaniu błogosławieństwa śpiewa ewangelię. Czyni to po wschodniej stronie sanktuarium.

Lud stojąc, słucha ewangelii. Każdy czyni znak krzyża na sobie. Kapłan ma na głowie *sagaward*. Inni duchowni mają głowy odkryte. Na zakończenie diakon podaje celebransowi, który na ten czas zdejmuje *sagaward*, ewangeliarz do ucałowania, a chór śpiewa: „Chwała Tobie, Panie, Boże nasz”.

Teraz wszyscy po cichu odmawiają symbol wiary w wersji atanazjańskiej. Jest to bardziej rozbudowany symbol nicejsko-konstantynopolitański. Diakon śpiewa go, dodając na końcu: „A którzy twierdzą, iż był czas, kiedy nie istniał Syn albo Duch Święty, albo z nieistnienia przyszli do bytu, albo powstałi z innej istoty, albo podlegają zmianom, tych wyklucza święty, apostołski Kościół”. Po ucałowaniu ołtarza przez kapłana, śpiewa on akt uwielbienia Trójjedynego Boga: „My zaś wychwalamy istniejącego przed wiekami, korząc się przed Świętą Trójcą i jednym bóstwem Ojca i Syna, i Ducha Świętego, teraz i zawsze i na wieki wieków”. Teraz następuje kolejna

⁴⁷ W liturgii ormiańskiej nie ma zmieszania wody z winem. Gest mieszania uznano po soborze chaldeońskim za symbol dwóch natur w Chrystusie. Stąd u Ormian dopatrywano się oznak monofizytyzmu; zob. BILIŃSKI, *art. cyt.*, s. 67.

litania i odesłanie katechumenów. Diakon mówi, że żaden z katechumenów, żaden też z wątpiących czy pokutujących, nie może uczestniczyć w świętych tajemnicach.

Chór tymczasem śpiewa hagiologię, której tekst jest dostosowany do dnia liturgicznego. Za ledwie zacznie ją śpiewać, zasłona się zasuwą i celebrans zdejmując sandały oraz nakrycie głowy, które kładzie na ołtarzu. Zasłona się rozsuwa i rozpoczyna się procesja z darami. Po dziewięciokrotnym okadzeniu ołtarza i kielicha, przenosi kielich wraz z hostią na patenie z *prothesis* na ołtarz. Niosąc, trzyma wszystko nad głową. Przechodzi przez wrota południowe. Po dojściu do ołtarza, pochylony modli się cicho. Błaga, aby Bóg, który jest dobry i miłosierny, wejrzał na niego, grzesznika i sługę niepożytecznego, i uczynił go godnym stać przy świętym stole i ofiarować święte Ciało wcielonego Syna Bożego oraz Jego niepokalaną Krew.

Po umyciu rąk i pocałunku pokoju⁴⁸ następuje prefacja. Dialog prefacyjny inicjuje kapłan, który zwraca się do ludu i udziela mu błogosławieństwa krucyfiksem, mówiąc: „Łaska, miłość i uświęcająca moc Boża, Ojca i Syna i Ducha Świętego, niech będzie z wami wszystkimi”. Chór odpowiada: „I z duchem twoim”. Następnie dialoguje diakon i chór. Diakon zachęca, aby podnieść swego ducha z bojaźnią do Boga i dzięki Mu czynić z całego serca, bo to słuszne i sprawiedliwe. Chór śpiewa odpowiedzi. Embolizm prefacyjny odmawia kapłan cicho, a śpiewacy czynią to głośno. Kapłan podnosi głos przy jego zakończeniu, gdy zachęca, aby wspólnym głosem z serafinami i cherubinami śpiewać pieśni hagiologii. Chór śpiewa: „Święty, święty, święty Pan Bóg zastępów – *Surp, Surp*. Pełne są niebiosa i ziemia chwały Twojej! Błogosławieństwo na wysokościach! Błogosławiony, który przychodzi w imię Pańskie, hosanna na wysokościach”

Kapłan przyciszonym głosem wypowiada tekst anafory⁴⁹. Modlitwę eucharystyczną stanowią *post sanctus*, anamneza, konsekracja, epikleza, modlitwy wstawienne oraz doksologia. W *post sanctus* kapłan wyznaje, że Najświętszy przez swoje Słowo wylewa nieustannie niewypowiedziane dobrodziejstwa. W dawnych czasach umacniał człowieka upadłego w grzechy i pocieszał przez proroków, także przez przekazane swoje Prawo, oraz przez kapłanów i ofiary całopalne w świątyni. W ostatnich czasach, niszcząc zapis naszych grzechów, dał Syna swego Jednorodzonego, „dłużnika i dług, ofiarę i pomazańca, Baranka i chleb niebieski, arcykapłana i ofiarę, albowiem On sam jest rozdawcą i rozdawanym pośród nas, i nigdy nie spo-

⁴⁸ Diakon całuje ołtarz i ramię celebransa, który przedtem ucałował kielich. Niesie ten pocałunek pokoju do chóru i udziela go najstarszemu. Ten oddawszy go duchowieństwu, niesie do świeckich. Najstarszy ze świeckich po przyjęciu pocałunku pokoju przekazuje go mężczyznom, potem jednej z najstarszych niewiast. Wszyscy wzajemnie się obejmują, jednak nie całują się.

⁴⁹ Na podstawie *Wieczera mistyczna. Anafory eucharystyczne chrześcijańskiego Wschodu*, wybór, wstęp, przekład i przypisy H. PAPROCKI, Warszawa 1988, s. 224–230; zob. *Liturgia mszy świętej według obrządku Kościoła ormiańskiego dla wiernych*, Rzym 1985. *Cum benedictione Sacrae Congregationis pro Ecclesiis orientalibus (ad experimentum)*, Romae 1985. To uwspółcześnione tłumaczenie opiera się na Mszałe wydanym w Wiedniu w 1904 r. przez oo. mechitarystów.

żyty”. On stał się prawdziwie człowiekiem. Bez pomieszania natur przyjął ciało z Bogurodzicy, dziewiczej Maryi. Dobrowolnie poszedł na krzyż, a przed męką ustanowił Eucharystię.

Teraz przewodniczący celebracji podnosi głos i mówi: „Wziął chleb w swoje święte, boskie, nieśmiertelne, nieskalane i stwórcze ręce, błogosławił, dzięki uczynił, połamał i dał swoim wybranym świętym współbiesiadnikom i uczniom mówiąc: Bierzcie, jedzcie, to jest Ciało moje, które za was i za wielu jest rozdzielane na odpuszczenie i darowanie grzechów”. Lud woła: „Amen”. Kapłan kontynuuje: „Podobnie wziął i kielich, pobłogosławił, dzięki uczynił, sam pił i podał swym wybranym świętym współbiesiadnikom i uczniom mówiąc: Pijcie z tego wszyscy, to jest Krew moja Nowego Przymierza, która za was i za wielu jest wylewana na odpuszczenie i darowanie grzechów” Także teraz wybrzmiewa „Amen” ludu.

W anamnezie kapłan wspomina wydanie się na śmierć Chrystusa i wylanie Jego krwi za grzeszników. On też „zstąpił do mieszkań śmierci w otchłani z ciałem wziętym z naszej natury, i gdy złamał rygle otchłani, objawił nam Ciebie, Jedyne prawdziwego Boga, Boga żywych i umarłych”. Dlatego zgodnie z nakazem Chrystusa, Kościół ofiaruje Bogu misterium Jego zbawczego ciała i krwi. „Zbawcza męka za nas, życiodajne ukrzyżowanie, złożenie na trzy dni w grobie, błogosławione zmartwychwstanie, boskie wniebowstąpienie, zasiadanie po prawicy Ojca” budzą lęk, ale też nadzieję Jego powtórnego chwalebego przyjścia w chwale.

Wypowiadając epiklezę, kapłan błaga Boga Ojca, by zesał na uczestników celebracji misterium zbawienia i na leżące tutaj dary swego „współwiecznego i współistotnego Ducha Świętego”. Diakon potwierdza tę prośbę: „Amen”, i prosi: „Błogosław, ojcze”. Kapłan modli się dalej w duchu epikletycznym: „Przez którego błogosławiąc ten chleb uczyni go prawdziwym ciałem Pana naszego i Zbawiciela naszego Jezusa Chrystusa. I błogosławiąc ten kielich uczyni go prawdziwą krwią Pana naszego i Zbawiciela naszego Jezusa Chrystusa. Przez którego błogosławiąc chleb i wino uczyni je ciałem i krwią prawdziwą Pana i Zbawiciela naszego Jezusa Chrystusa, przemieniwszy je Duchem Świętym”. Każdą z tych formuł wypowiada on po trzy razy.

Teraz następują modlitwy wstawieniowe. Kapłan prosi o dar „miłości, mocy i pożądanego pokoju całemu światu, świętemu Kościołowi i wszystkim prawowiernym biskupom, kapłanom, diakonom, królom tego świata, książętom, ludom, podróżnym, żeglującym, pozostającym w niewoli, zagrożonym, udręczonym i tym, którzy walczą z barbarzyńcami”, także o urodzaj ziemi, a cierpiącym o szybkie wyzdrowienie, natomiast zmarłym, którzy już zasnęli w Chrystusie, o wieczny odpoczynek.

W litanijnej modlitwie wspomina się Bogarodnicę, Jana Chrzciciela i Szczepana, pierwszego męczennika, także pierwszych oświecicieli, mianowicie: świętych Tadeusza i Bartłomieja, Grzegorza Oświeciciela, Arystakesa, Werdana, Husika, Grzegorza, Nersesa, Izaaka, Daniela, Chada, wardapeta Mesropa, Grzegorza z Nareku, Nersesa Wdzięcznego, Jana z Odzunu, Grzegorza i Mojżesza, Tatawetena i wszystkich pasterzy i arcypasterzy Armenii, oraz świętych eremitów i mnichów pouczanych przez

Boga: Pawła, Antoniego, Pawła, Makarego, Onufrego, abbe Marka, Serapiona, Nila, Arseniusza, Ewagriusza, Barsomiusza, Jana, Szymona, Oska i towarzyszy, Suchiana i towarzyszy, i wszystkich świętych ojców oraz ich uczniów, także świętych królów: Abgara, Konstantyna, Tridytesa, Teodozjusza i książąt miłujących Boga. Tę rozbudowaną ektenię kończy kapłan doksologią: „Tobie, Ojczy wszechmogący, wraz z ożywającym i wyzwalamym Świętym Twoim Duchem, przynależy chwala, potęga i cześć, teraz i zawsze, i na wieki wieków. Amen”. Lud wykonuje aklamację: „We wszystkim i za wszystko”

Podczas śpiewu przez chór Modlitwy Pańskiej – *Hajr mer*, diakon okadza lud. A kapłan cichym głosem modli się o dar Ducha Świętego, by Komunia św. była ku zbawieniu. Teraz ukazuje klęczącym wiernym Hostię i mówi: „Na świętość świętym” Chór po raz drugi podczas liturgii wykonuje hagiologię: „Święty Boże”. Kapłan zaś, po ucałowaniu stopy kielicha i zdjęciu z niego welonu, wkłada do kielicha cząstkę Ciała Pańskiego. Przed przyjęciem Komunii św. modli się oracją św. Jana Chryzostoma. Tymczasem diakon zaprasza wiernych, by zbliżyli się i przyjęli Komunię św. z wiarą i w świętości. Wierni przyjmują Komunię pod obiema postaciami. Kapłan, podając ciało Chrystusa zamoczone w Jego krwi, mówi, że to jest Ciało, które daje życie wieczne i Krew, która jest na odpuszczenie grzechów. Komunikujący wycierają usta puryfikaterzem, który im podaje diakon⁵⁰.

Po zakończeniu obrzędu komunijnego kapłan zanosi kielich na ołtarz i dokonuje puryfikacji naczyń liturgicznych. Zakłada nakrycie głowy i wkłada buty. Następnie bierze ewangelia i przechodzi przed ołtarz. Tu odczytuje początek ewangelii wg św. Jana i księgą błogosławi wiernych. Na zakończenie celebracji rozdziela się wiernym chleb pobłogosławiony, zwany *nechkhark*. Chór w tym czasie śpiewa Ps 33. Do zakrystii celebrans i pozostali ministrowie liturgiczni wracają procesjonalnie.

4. Zakończenie

Liturgia eucharystyczna apostołskiego Kościoła ormiańskiego jest mistycznym odtworzeniem dziejów królestwa Bożego. Siega do wydarzeń zbawczych ze Starego Testamentu i prorocत्व o Jezusie Chrystusie. Istotną treść celebracji eucharystycznej stanowi tajemnica śmierci i zmartwychwstania wcielonego Syna Bożego. W służbie tej tajemnicy są teksty modlitw i obrzędy liturgiczne.

Apostolski Kościół ormiański sprawuje także pozostałe sakramenty i celebrowa liturgię godzin. Sakramenty inicjacji chrześcijańskiej są udzielane w jednym obrzędzie⁵¹. W postudze jednania korzysta się, zwłaszcza wobec dzieci, z rozgrzeszenia ogólnego. Rzadko udziela się sakramentu namaszczenia chorych. Święcenia prezb-

⁵⁰ JANIN, *dz. cyt.*, s. 322.

⁵¹ *Tamże*, s. 326–329.

teratu poprzedza czterdziestodniowy post. Święceń udziela biskup przez włożenie rąk. Udzielenie sakry biskupiej jest zarezerwowane katolikosowi. Małżeństwa są zawierane wobec kapłana lub biskupa. Obrzęd zaślubin nazywa się koronowaniem. Liturgia Ormian pozostających w unii z Rzymem ma wiele elementów liturgii łacińskiej. Latynizacja liturgii dokonała się zwłaszcza wśród Ormian polskich⁵².

Die Liturgie in der Apostolischen Kirche der Armenier

Zusammenfassung

Die armenische Liturgie ist eine der ältesten liturgischen Ritualformen der Ostkirche. Sie enthält Elemente der syrischen, koptischen und griechischen und auch viele Elemente der armenischen Kultur. Die Apostolische Kirche der Armenier ist nicht mit dem Bischof von Rom verbunden und wird auch häufig monophysitisch genannt. Die monophysitischen Diskussionen wurden mit der Gemeinsamen Erklärung, die 1996 der Papst Johannes Paul II. und der Patriarch aller Armenier Karekin I. Sarkisian unterschrieben, beendet. Heute zählt die Apostolische Kirche ca. 7. Millionen Gläubigen, davon leben 3 Millionen in Armenien. Etwa 180 Tausend Armenier bleiben in der kirchlichen Einheit mit dem Bischof von Rom (die Hälfte davon lebt in Armenien) verbunden.

Die Form der armenischen Liturgie beeinflusste die Liturgie des hl. Johannes Chrysostomus. Auf dieser Basis sind zwei Anaphoren entstanden: vom hl. Gregorius d. Erleuchter und vom hl. Izaak d. Großen. Die heutige Messliturgie entstand im 5. Jh. aus den Elementen verschiedenen Traditionen und Liturgieformen, die damals gebraucht wurden. Das ganze Jahr hindurch wird nur ein Hochgebet, die so genannte Anaphora von hl. Atanasius, verwendet. In der Liturgie wird die altarmenische Sprache (grabar) gebraucht.

Im Aufsatz wird nicht nur detailliert die Zelebration der Eucharistie beschrieben, sondern ist auch vom Ort der Liturgie, von den liturgischen Gegenständen und Gewänder in der Kirche der Armenier die Rede.

⁵² Zob. A. MAK, *Wierni Polsce od 800 lat*, www.opoka.org.pl/biblioteka/Z/ZD/ormianie.